

REMIGIUSZ ŁAWNICZAK

Referat Badań Historycznych Instytutu Pamięci Narodowej Delegatury w Bydgoszczy
Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy
ORCID: 0000-0002-7640-9238

BILANS OTWARCIA. NAUCZYCIELE W WOJEWÓDZTWIE POMORSKIM W 1945 ROKU

Tematyka szeroko pojętego szkolnictwa na Pomorzu i Kujawach w Polsce „ludowej” była podejmowana przez badaczy już w przeszłości, wiele szkół doczekało się swoich monografii. Przygotowano syntetyczne prace i artykuły, których zakres chronologiczny jest dość szeroki¹, wydano zbiory wspomnień² i opracowania na bazie kronik szkolnych³. Dotyczą one jednak głównie spraw organizacyjnych bądź formalno-prawnych, na ubo-
czu natomiast pozostawały kwestie wpływu, jaki II wojna światowa wywarła na nauczy-
cieli, a także ich postawy i wybory dokonywane tuż po wojnie. W niniejszym artykule skupiono się właśnie na konsekwencjach okupacji niemieckiej dla pedagogów, na ich codziennym życiu w nowych warunkach ustrojowych, sytuacji zawodowej, światopoglądzie. Powojenna odbudowa szkolnictwa na tych ziemiach jest świadectwem ogrom-

¹ Zob. np.: M. Skowroński, *Odbudowa i rozbudowa szkolnictwa w województwie pomorskim (bydgoskim) w latach 1945–1950*, Warszawa–Poznań 1978; *Pionierzy szkolnictwa na Pomorzu i Kujawach w latach 1945–1950*, cz. 1, oprac. M. Skowroński, Bydgoszcz 1988; B. Głębowicz, *Zarys dziejów i działalności Pomorskiego Okręgu Związku Nauczycielstwa Polskiego 1920–1966*, Warszawa 1969; A. Cieśla, *Z przeszłości w przyszłość. Związek Nauczycielstwa Polskiego na Kujawach i Pomorzu 1905–1920–2005*, Bydgoszcz 2005; B. Moraczewska, *Szkolnictwo polskie w latach 1945–1975 z uwzględnieniem miasta Włocławka*, Włocławek 2010; *Bydgoska oświata 1920–1995*, red. A. Bogucki, Bydgoszcz 1996; *Wybrane zagadnienia z dziejów oświaty i wychowania na ziemi chojnickiej*, red. W. Jastrzębski, F. Sikora, P. Ziółkowski, Bydgoszcz 2019; Z. Jędrzyński, *Dwadzieścia pięć lat rewolucji oświatowej*, „Rocznik Kulturalny Kujaw i Pomorza” 1969, t. 5, s. 44–57; L. Kowalski, *Szkolnictwo i oświata [w:] Bydgoskie w dwudziestolecie 1945–1965. Zarys społeczno-kulturalny*, red. A. Walczak, Z. Wróbel, Gdynia 1967, s. 122–142; W. Bachowski, *Rozwój szkolnictwa [w:] Województwo bydgoskie. Krajobraz, dzieje, kultura, gospodarka*, Poznań 1973, s. 347–358.

² Zob. np.: *Pionierzy szkolnictwa na Pomorzu i Kujawach w latach 1945–1950*, cz. 2, oprac. M. Skowroński, Bydgoszcz 1988; *Wspomnienia i Galeria Serdeczna. Wymyślin w pamięci nauczycieli i wychowanków z pełnym ich wykazem (1867–1969)*, oprac. M. Krajewski, Rypin 2009.

³ Zob. np.: A. Lewińska, *O szkole w kronikach szkół wiejskich Pomorza z lat 1920–1989*, Pelplin 2019; W. Appel, J. Marcinkowski, *Kroniki szkolne z Błędowa. Edycja i opracowanie*, Toruń 2020.

nego zaangażowania i poświęcenia nauczycieli. Przywrócenie oświaty do normalnego funkcjonowania po katastrofie wymagało wielkiego nakładu sił i determinacji, warto się więc bliżej przyjrzeć temu procesowi.

W artykule skupiono się na państwowym szkolnictwie powszechnym, z wyłączeniem szkół artystycznych, wyższych i specjalnych. Badania oparto przede wszystkim na wspomnieniach nauczycieli (wydanych i niepublikowanych), literaturze przedmiotu, materiałach archiwalnych oświaty, a także prasie oraz źródłach wytworzonych przez aparat bezpieczeństwa i urzędy państwowe.

Pomorze i Kujawy jesienią 1939 r. zostały wcielone do III Rzeszy. Okupant rozpoczął proces usuwania z tych ziem ludności polskiej, eksterminacji inteligencji oraz rugowania kultury polskiej, w tym szkolnictwa i oświaty. Od października 1939 r. język niemiecki stał się językiem urzędowym. Nie wydawano polskich gazet, usunięto ze szkół naukę języka polskiego, a mówienie po polsku w miejscach publicznych było karane⁴. Jedną z form oporu wobec polityki niemieckiej było tajne nauczanie prowadzone m.in. przez przedwojennych nauczycieli⁵.

W ramach ofensywy Armii Czerwonej od stycznia do marca 1945 r. Niemcy zostali wyparci z Pomorza i Kujaw. Początkowo stolicą województwa pomorskiego był Toruń, następnie – od kwietnia 1945 r. – Bydgoszcz⁶. Infrastruktura szkolna w wyniku okupacji i późniejszych działań wojennych poniosła znaczne straty. Zabudowania były zdewastowane. Całkowitemu zniszczeniu uległo ponad 38 proc. budynków wszystkich typów szkół w województwie⁷. Ogólną kwotę szkód wojennych w szkolnictwie podstawowym oceniano na 52 231 891 zł (według wartości z 1939 r.)⁸. Zniszczone było wyposażenie sal i gabinetów, brakowało drzwi, szyb, okiennic, ławek, krzeseł, pomocy dydaktycznych i naukowych, zeszytów, podręczników i książek. Warto zaznaczyć, że dewastacji – już po zakończeniu okupacji – dokonywali także żołnierze sowieccy. Przez cały 1945 r. zajmowali obiekty szkolne, co w ogromnym stopniu utrudniało odbudowę oświaty⁹.

⁴ Zob. np.: K. Ciechanowski, *Walka z językiem polskim i zewnętrznymi przejawami życia polskiego na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945* [w:] *Przymus germanizacyjny na ziemiach polskich wcielonych do Rzeszy niemieckiej w latach 1939–1945*, red. W. Jastrzębski, Bydgoszcz 1993, s. 33–53; C. Łuczak, *Pod niemieckim jarzmem (Kraj Warty 1939–1945)*, Poznań 1996; W. Jastrzębski, *Okupacyjne losy ziem polskich wcielonych do III Rzeszy (1939–1945)*, Bydgoszcz 2017.

⁵ Zob. np.: B. Ziolkowski, *Tajne nauczanie i konspiracyjna działalność kulturalna na Kujawach wschodnich i w ziemi dobrzyńskiej (powiat lipnowski) w latach 1939–1945*, Włocławek 2006; S. Grochowina, *Nauczanie dzieci polskich w jawnym niemieckim i tajnym polskim systemie szkolnym w Toruniu w latach 1939–1945*, Toruń 2007. Informacje na temat tajnego nauczania na Pomorzu i Kujawach w czasie niemieckiej okupacji można odnaleźć w relacjach członków podziemia zdeponowanych w archiwum Fundacji Generał Elżbiety Zawackiej w Toruniu.

⁶ Zob. R. Sudziński, *Kształtowanie się granic i podziału administracyjnego województwa pomorskiego (bydgoskiego) w latach 1945–1950*, „Zapiski Historyczne” 1973, t. 38, nr 2, s. 51–80.

⁷ *Pionierzy szkolnictwa na Pomorzu...*, cz. 1, s. 115.

⁸ Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna w Bydgoszczy (dalej WiMBP By), Rkp 1086 II, t. 4, M. Skowroński, „Straty okupacyjne w dziedzinie kultury i oświaty i ich likwidacja”, 1979, k. 76–77.

⁹ Zob. np.: Archiwum Państwowe w Bydgoszczy (dalej APB), Starostwo Powiatowe Bydgoskie (dalej SPB), 118, Pismo Zarządu Gminnego w Mąkowsku do Starostwa Powiatowego w Bydgoszczy, Mąkowsko, 10 IV 1945 r., k. 19; APB, Gminna Rada Narodowa w Ślesinie, 29, Pismo wójta gminy Ślesin, Ślesin, 17 IX 1945 r., b.p.; A. Walczyński, *Wkroczenie wojsk radzieckich* [w:] *Gmina Zławieś Wielka. Regionalizacja – poznajemy swoją historię*, Zławieś Wielka 2013, s. 68; B. Balcerowicz, *Długa droga do Skrwilna*, „Czas Rypina”, 1 X 2009, s. 14.

Wojna odcisnęła na mieszkańcach Pomorza i Kujaw głębokie piętno. Doświadczyli oni masowego terroru, zbrodni, represji, deportacji, pauperyzacji, pogardy. Tylko jesienią 1939 r. z rąk Niemców śmierć poniosło co najmniej 16 tys. osób¹⁰. Jedną z grup poddanych okrutnemu terrorowi byli nauczyciele. W województwie pomorskim w 1938 r. zatrudnionych było 6244 pedagogów i według szacunkowych obliczeń w latach 1939–1945 w wyniku bezpośredniej eksterminacji zginęło 1079 (17 proc.) z nich¹¹. Jesienią 1945 r. w lokalnej prasie pisano, że w Bydgoszczy życie straciło ponad 100 nauczycieli, w tym niemal wszyscy kierownicy i dyrektorzy szkół¹². W niektórych placówkach procent zamordowanych był bardzo wysoki, np. śmierć poniosło aż 67 proc. kadry przedwojennego Gimnazjum i Liceum Męskiego im. Kopernika w Bydgoszczy, po wojnie pracę rozpoczęło jedynie trzech nauczycieli ze starego składu¹³.

Wielu Polaków straciło zdrowie – oprócz fizycznego inwalidztwa liczne były traumy psychiczne związane z przeżyciami okupacyjnymi. Do ich objawów należały nerwice, agresja, alkoholizm, a do skutków – myślenie magiczne, kultura manipulacji, demoralizacja¹⁴. Wolni od nich nie byli pedagodzy. Maria Strużyńska, nauczycielka z Obór (powiat rypiński), we wspomnieniach – najprawdopodobniej z 1946 r. – pisała o swoich przeżyciach: „Nie umiem tego opowiadać, bo to świeże jeszcze i tak mocno boli”¹⁵. Zdarzało się, że problemy ze zdrowiem uniemożliwiały powtórne podjęcie zatrudnienia i pracę w zawodzie. Przedwojenna pedagog z Wąbrzeźna podczas okupacji była więziona w obozie niemieckim – w tamtym czasie jej marzeniem było ponowne nauczanie. Po zakończeniu wojny i po powrocie do domu pozostał jej lęk przed tłumem: „Tłok na boisku [szkolnym – R.Ł.] kojarzył mi się z tłocznią cizbą obozową w godzinie wolnej od pracy”. W głowie nauczycielki rodziły się wówczas następujące pytania: „Czy ja jestem jeszcze zdolna do pracy w szkolnictwie? Czy nie lepiej szukać sobie spokojniejszego zajęcia biurowego?”¹⁶. Maria Bihun-Biegon, należąca do AK w Bydgoszczy, została aresztowana w połowie 1944 r. i osadzona w obozie Ravensbrück. W czerwcu 1945 r. powróciła do miasta, gdzie ukończyła kurs nauczycielski. Jednak, jak sama opisywała, nie podjęła pracy jako pedagog ze względu na złą kondycję psychiczną (stany depresyjne)¹⁷.

U nauczycieli z przedwojennym stażem pojawiły się ogólne wątpliwości odnośnie do ich własnej przyszłości, co mogło być spowodowane długą rozłąką z zawodem. Ludwik Czapkowski z powiatu wąbrzeskiego wspominał: „I wtedy właśnie zrodziło się we mnie

¹⁰ T. Ceran, „Zbrodnia pomorska 1939. Początek ludobójstwa Niemiec w okupowanej Polsce”, mps.

¹¹ S. Grochowina, *Straty osobowe środowiska nauczycielskiego województwa pomorskiego w roku 1939* [w:] *Wokół strat ludności pomorskiej w latach 1939–1945. Materiały z XVII sesji naukowej w Toruniu w dniu 21 listopada 2007 roku*, red. D. Kromp, K. Minczykowska, J. Sziling, Toruń 2008, s. 102.

¹² *O poprawę bytu nauczycieli*, „Ziemia Pomorska”, 10 X 1945, s. 3.

¹³ E. Małachowski, *Szkoły w budynku* [w:] *Sto lat budynku. Od szkoły realnej do uniwersytetu*, red. E. Małachowski, Bydgoszcz 2007, s. 30.

¹⁴ Zob. np.: M. Zaremba, *Trauma Wielkiej Wojny. Psychospołeczne konsekwencje drugiej wojny światowej*, „Kultura i Społeczeństwo” 2008, t. 52, z. 2, s. 3–42; A. Wylegała, *Krajobraz po wojnie – anatomia rozpadu świata społecznego na przykładzie Polski w okresie II wojny światowej*, „Studia Socjologiczne” 2016, nr 3, s. 133–163.

¹⁵ *Marii Strużyńskiej przeżycia z lat wojny i okupacji (1939–1945)*, oprac. M. Krajewski, Rypin 2007, s. 35.

¹⁶ *Wspomnienie Marty Wesołowskiej-Szarzyńskiej* [w:] *Pionierzy szkolnictwa na Pomorzu...*, cz. 2, s. 398.

¹⁷ Fundacja Archiwum Pomorskie Armii Krajowej w Toruniu (dalej FAPAK), K: 528/528 Pom, Teczka osobowa Marii Bihun-Biegon, Relacja, b.d., k. 6.

pytanie i głęboka myśl. Gdzie jest moje miejsce obecnie? Arbeitrze nauczycielu?”¹⁸. Inny pedagog miał podobne odczucia: „[...] owładnięty głęboką refleksją, przeżywałem rozterkę – do czego się zabrać? Gdzie się udać? Komu zaproponować swą gotowość do podjęcia natychmiastowej pracy? Może wyjechać na Ziemię Odzyskane? Ale jak tu pozostawić rodzinę w niezwykle ciężkich warunkach materialnych? Gdzie mogą być najbardziej przydatny? Oto wątpliwości, które trapiły mnie przez pewien czas rozentuzjazzmowanego, lecz i zdezorientowanego po okupacyjnej nocy”¹⁹.

W takich warunkach przystępowano do organizowania miejscowego szkolnictwa i nauczania. Działania w tym kierunku podejmowano niemal od razu po wyparciu Niemów. Niekiedy szkoły były uruchamiane szybciej, niż organizowano administrację szkolną²⁰. We Włocławku już 25 stycznia 1945 r. odbyło się posiedzenie Komisji Szkolnej, w Wąbrzeźnie nauczyciele zebraли się 31 stycznia²¹. Od stycznia powstawały inspektoraty szkolne, najwcześniej powołano placówki w Inowrocławiu i Bydgoszczy²². 12 lutego delegat Rządu Tymczasowego powołał Kuratorium Okręgu Szkolnego Pomorskiego w Toruniu i przystąpiono do uruchamiania szkół²³. Tym samym rozpoczął się powojenny rok szkolny, który przybrał eksperymentalną formę i trwał do lipca 1945 r.²⁴

Rozpoczęcie prac było możliwe dzięki zaangażowaniu pedagogów, którzy powracali z wysiedleń, obozów koncentracyjnych, prac przymusowych itd. Często natychmiast podejmowali pracę w zawodzie – na stanowiskach nauczycieli i kierowników szkół – mimo wycieńczenia i problemów ze zdrowiem. Bronisław Wasilewski z Publicznej Szkoły Dokszałcającej Zawodowej w Wąbrzeźnie do miasta wrócił 29 stycznia 1945 r. i już po kilku dniach przyjmował zapisy do szkoły. Władysław Lebelt – po przeszło pięciu latach spędzonych w obozie jenieckim – w Polsce znalazł się w czerwcu 1945 r., a od lipca pełnił funkcję p.o. kierownika szkoły w Ostromecku (powiat chełmiński)²⁵. Takich historii w województwie można odnotować bardzo dużo²⁶.

¹⁸ *Wspomnienie Ludwika Czapkowskiego* [w:] *Pionierzy szkolnictwa na Pomorzu...*, cz. 2, s. 243; WiMBP By, Rkp 1108 II, t. 4, Ludwik Czapkowski, „Praca konkursowa na nauczycielskie wspomnienia w pierwszych latach PRL (1945–1950)”, Sierakowo, 29 VI 1977 r., k. 3. Bydgoski nauczyciel Leon Kowalski podsumował zakończenie okupacji niemieckiej w styczniu 1945 r.: „Teraz czas pomyśleć, z czego i po co żyć” (L. Kowalski, *Ze wspomnień bydgoskiego nauczyciela*, „Kalendarz Bydgoski” 1984, s. 76).

¹⁹ WiMBP By, Rkp 1108 II, t. 7, Józef Górczyński, „Nauczycielskie wspomnienia z lat 1945–1950 z uwzględnieniem okresu tajnego nauczania”, Radziejów, b.d., k. 7.

²⁰ *Pionierzy szkolnictwa na Pomorzu...*, cz. 1, s. 155–156.

²¹ B. Moraczewska, *Szkolnictwo polskie...*, s. 92; L. Jabłońska, K. Kornacka, *Minął wiek. Rys historyczno-wspomnieniowy Szkoły Podstawowej nr 2 w Wąbrzeźnie*, Wąbrzeźno 2014, s. 22.

²² M. Skowroński, *Odbudowa i rozbudowa...*, s. 23.

²³ B. Głębowicz, *Zarys dziejów...*, s. 121.

²⁴ M. Skowroński, *Odbudowa i rozbudowa...*, s. 21; A. Cieśla, *Z przeszłości w przyszłość...*, s. 99.

²⁵ R. Ławniczak, *Postawy i nastroje społeczne w powiecie wąbrzeskim w 1945 r. na tle kształtującego się reżimu komunistycznego i działalności Armii Czerwonej* [w:] *Wąbrzeźno i powiat wąbrzeski w latach 1945–1956. Szkice z dziejów politycznych*, red. R. Ławniczak, współprac. R. Dąbkowska, Wąbrzeźno 2021, s. 22; *Wspomnienie Władysława Libelta* [w:] *Pionierzy szkolnictwa na Pomorzu...*, cz. 2, s. 300.

²⁶ Z Bydgoszczy i powiatu bydgoskiego zob. np.: WiMBP By, Rkp 1308 II, t. 1, *Wspomnienie*, b.d., k. 39; APB, Szkoła Podstawowa nr 11 im. Jana Henryka Dąbrowskiego w Bydgoszczy (dalej SP nr 11), 88, *Rok szkolny 1945/1945*, k. 4; *Wspomnienie Kazimierza Śmierczalskiego* [w:] *Pionierzy szkolnictwa na Pomorzu...*, cz. 2, s. 388.

Eksterminacja nauczycieli w czasie wojny skutkowałą znacznymi brakami kadrowymi. Na Pomorzu w 1945 r. w szkołach powszechnych pracowało tylko 1300 nauczycieli, a w szkołach średnich i w domach dziecka na każdego pedagoga przypadało około 100 uczniów, czyli dwa i pół razy więcej niż w 1939 r.²⁷ W części braki uzupełnili nauczyciele przesiedleńcy, przybyli do województwa ze Wschodu, zawód zasilili także nowicjusze bez doświadczenia. Na ogólną liczbę 7 tys. nauczycieli w roku szkolnym 1945/1946 około 2 tys. nie miało żadnych kwalifikacji zawodowych²⁸.

Mimo wszystko szkolnictwo opierało się w głównej mierze na doświadczonych przedwojennych nauczycielach²⁹. W konsekwencji urzędy bezpieczeństwa (UB) i partie polityczne odnotowywały, że w szkołach pedagodzy rozpowszechniali treści antykomunistyczne, a wśród kadry nauczycielskiej panowały nastroje niechętnie rządowi komunistycznemu. Tak było w Bydgoszczy, powiecie chojnickim i sępoleńskim³⁰. W Grudziądzu w jednym z gimnazjów prof. Antoni Kamiński w trakcie lekcji dawał do zrozumienia, że zagarnięte przez Sowietów Kresy Wschodnie były polskie, a tamtejszy UB stwierdzał, że większość nauczycieli szkół średnich głosiła na lekcjach „reakcyjne” poglądy³¹.

Wśród nauczycieli były też osoby zaangażowane w konspirację bądź sympatyzujące z podziemiem antykomunistycznym, w Chojnicach np. zastępcą szefa Rejonu

---

Z Chełmna zob.: FAPAK, M: 839/1536, Teczka osobowa Brunona Zastempowskiego, Relacja własna, Chełmno, b.d., k. 3–4. Z Grudziądza zob.: WiMBP By, Rkp 1108 II, t. 3, Matylda Cierpicka, „Praca konkursowa”, Nakło, 25 VI 1977 r., k. 11. Z powiatu inowrocławskiego zob.: APB, Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Bydgoszczy (dalej KW PZPR By), 3762, Relacja Stanisława Wabia, b.d., k. 2. Z powiatu nieszwawskiego zob.: *Wspomnienie Władysława Sekuły [w:] Pionierzy szkolnictwa na Pomorzu...*, cz. 2, s. 361. Z powiatu rypińskiego zob.: H. Maciejewska-Marcinkowska, *Arent Stanisław [w:] Słownik biograficzny konspiracji pomorskiej 1939–1945*, cz. 3, red. A. Zakrzewska, E. Zawacka, Toruń 1997, s. 31; *Marii Strużyńskiej...*, s. 5. Z powiatu tucholskiego, zob.: WiMBP By, Rkp 1108 II, t. 10, Piotr Kłosowski, „Moje wspomnienia z udziału w odbudowie oświaty i szkolnictwa oraz w organizowaniu władzy ludowej w byłym powiecie tucholskim w latach 1945–1950”, Tuchola, 23 VI 1977 r., k. 8; *ibidem*, t. 22, Antoni Rydzkowski, „Konkurs na nauczycielskie wspomnienia w latach 1945–1950”, Śliwice, 29 VI 1977 r., k. 2. Z powiatu wąbrzeskiego zob.: *Wspomnienie Marty Wesołowskiej-Szarzyńskiej [w:] Pionierzy szkolnictwa na Pomorzu...*, cz. 2, s. 398. Z powiatu włocławskiego zob.: W. Kubiak, *Dzieje Lubrańca*, Toruń 2005, s. 491.

²⁷ A. Cieśla, *Z przeszłości w przyszłość...*, s. 100.

²⁸ B. Głębowicz, *Zarys dziejów...*, s. 124.

²⁹ W powiecie chojnickim zob. np.: Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Delegatura w Bydgoszczy (dalej AIPN By), 069/223, Charakterystyka i historia obiektu, Chojnice, 1947 r., k. 2. W powiecie grudziądzkim zob.: M. Tężycki, *Zarys szkolnictwa w Grudziądzu w latach 1920–1970*, Toruń 2006, s. 76. W Bydgoszczy zob.: D. Kopińska-Kołowacik, *Okres PRL-u i III Rzeczypospolitej [w:] Z dziejów I Liceum Ogólnokształcącego. IV wieki kształcenia w Bydgoszczy*, Bydgoszcz 2007, s. 168.

³⁰ Zob. np.: APB, Wojewódzki Komitet Stronnictwa Demokratycznego w Bydgoszczy, 26, Protokół posiedzenia Wojewódzkiej Komisji Międzypartyjnej z 8 XI 1945 r., k. 21; APB, Komitet Miejski Polskiej Partii Robotniczej w Bydgoszczy, 19, Sprawozdanie Miejskiego Komitetu PPR w Bydgoszczy, k. 173; APB, Powiatowy Komitet Polskiej Partii Socjalistycznej w Chojnicach (dalej PK PPS Ch), 4, Sprawozdanie członka Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Chojnicach, delegata do Rady Wojewódzkiej, sekretarza PKR PPS, Zygmunta Przygodzkiego, b.d., b.p.; Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej AAN), Ministerstwo Informacji i Propagandy w Warszawie (dalej MIIP), 319, Sprawozdanie w sprawie organizacji i stowarzyszeń społecznych, Bydgoszcz, 10 XII 1945 r., k. 31; AIPN By, 069/292, t. 2, Charakterystyka prezesa Wojewódzkiego Komitetu Stronnictwa Demokratycznego Łukasika Franciszka, Bydgoszcz, 12 X 1949 r., k. 84; AIPN By, 047/1, Sprawozdanie o stanie pracy agenturalno-operatywnej MUBP w Bydgoszczy, Bydgoszcz, 28 X 1945 r., k. 21; AIPN By, 069/457, Charakterystyka obiektu po linii nauczycielstwa w powiecie Sępólno, Sępólno, 21 VI 1947 r., k. 149.

³¹ R. Ławniczak, *Nastroje, postawy oraz stosunek mieszkańców Grudziądza i powiatu grudziądzkiego do władzy komunistycznej w 1945 r.*, „Komunizm: System – Ludzie – Dokumentacja” 2020, t. 9, s. 264.

Okręgu Pomorskiego Zrzeszenia „Wolność i Niezawisłość” był nauczyciel Jan Klamann „Ludwik”³². Były funkcjonariusz UB w Lipnie podawał, że oddział Ryszarda Buczkowskiego „Tarzana” miał w powiecie wsparcie miejscowej ludności, szczególnie księży i nauczycieli³³. W październiku 1945 r. Komitet Wojewódzki Polskiej Partii Robotniczej (PPR) w Bydgoszczy informował Komitet Centralny w Warszawie o coraz częstszych przypadkach zatrzymywania nauczycieli za łączność i współpracę z podziemnymi organizacjami³⁴.

Charakterystycznym zjawiskiem jest obecność religii w ówczesnej oświacie. Nauczyciele byli przywiązani do wiary katolickiej, jak zresztą zdecydowana większość ówczesnego społeczeństwa pomorskiego i kujawskiego. Tymczasowy kierownik Publicznej Szkoły Powszechnej nr 11 im. Jana Henryka Dąbrowskiego w Bydgoszczy w lutym 1945 r. nakazał, by we wszystkich klasach na ścianie umieścić godło państwowe i krzyż³⁵. Ponadto Rada Pedagogiczna podjęła decyzję, że dzieci każdej niedzieli będą zbiorowo uczestniczyć w mszy św. pod opieką nauczyciela³⁶. Pedagodzy wspominali, że w wąbrzeskim liceum i rypińskiej szkole podstawowej lekcje rozpoczynano od modlitwy³⁷. Przy okazji ważniejszych wydarzeń, jak np. rozpoczęcie i zakończenie roku szkolnego, egzamin maturalny, odbywały się msze święte³⁸. W Bydgoszczy w procesji Bożego Ciała – na mocy decyzji dyrektora Szkoły Powszechnej nr 11 i zgodnie z instrukcją władz państwowych – udział wzięła młodzież szkolna³⁹.

Taka postawa i działania kadry pedagogicznej przekładały się na zachowanie młodzieży szkolnej⁴⁰. W gimnazjum Kopernika w Bydgoszczy młodzi ludzie czytali podziemne pismo „Głos Podziemia”, nauczycielstwo zaś nie próbowało temu zapobiec. Jak stwierdzono w raporcie UB: „[...] niedorosłe w większości wypadków do zadań chwili obecnej, nie przeciwdziałała jadowitej propagandzie akowskiej, nie uświadamia młodzieży obywatelsko”⁴¹. Pod wpływem nauczycieli znajdowali się uczniowie chojnickich szkół

³² *Idem*, *Koniec wojny i początek nowej rzeczywistości. Nastroje, postawy oraz stosunek mieszkańców Chojnic i powiatu chojnickiego do reżimu komunistycznego w 1945 r.*, „Wojna i Pamięć. Czasopismo Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku” 2020, nr 2, s. 184; AIPN By, 069/386, t. 1, Charakterystyka, Szubin, 20 X 1948 r., k. 79.

³³ AIPN By, 080/597, Wspomnienia Zygmunta Składanowskiego, Lipno, 12 X 1978 r., k. 192.

³⁴ AAN, Komitet Centralny Polskiej Partii Robotniczej w Warszawie (dalej KC PPR), 295/IX/91, t. 2, Sprawozdanie KW PPR Pomorza w Bydgoszczy, b.d., k. 153.

³⁵ APB, SP nr 11, 22, Zarządzenie 2, Bydgoszcz, 24 II 1945, k. 1v.

³⁶ *Ibidem*, 31, Protokół 4 posiedzenia Rady Pedagogicznej, odbytego 5 V 1945 r. w szkole im. Jana Henryka Dąbrowskiego, k. 24v.

³⁷ K. Chodziński, *Religia w szkole*, „Wiadomości Wąbrzeskie”, 1 IX 1990, s. 1; *Wspomnienia o rypińskiej „Jedynce”*, red. T. Krzyżanowska, Rypin 1998, s. 65.

³⁸ APB, SP nr 11, 22, Zarządzenie 1, 4 IX 1945, k. 29; *ibidem*, 88, Rok szkolny 1945/1945, k. 2; *Z życia Pomorza*, „Ziemia Pomorska 12 X 1945, s. 3; *Uroczyste zakończenie roku szkolnego*, „Głos Grudziądza”, 24 VII 1945, s. 2; S. Kamosiński, *Gmina Sadki. Dzieje i współczesność*, Sadki 2018, s. 176; D. Kopińska-Kołowacik, *Okres PRL-u i III Rzeczypospolitej...*, s. 168.

³⁹ APB, SP nr 11, 22, Zarządzenie 34, Bydgoszcz, 30 V 1945, k. 21.

⁴⁰ O „złym wpływie” nauczycieli na uczniów w szkołach średnich jesienią 1945 r. informował w sprawozdaniu KW PPR w Bydgoszczy (zob. AAN, KC PPR, 295/IX/91, t. 2, Sprawozdanie KW PPR Pomorza w Bydgoszczy, b.d., k. 153).

⁴¹ AIPN By, 030/1, Raport dekadowy za czas 29 VI – 9 VII 1945 r., Bydgoszcz, 9 VII 1945 r., k. 74.

średnich, a w powiecie – zdaniem członka tamtejszej Polskiej Partii Socjalistycznej (PPS) – właśnie oddziaływanie pedagogów na młodzież było decydujące⁴². Miało to konsekwencje praktyczne. Niechęć kadry do kształtującej się sytuacji politycznej powodowała, że komunistyczny Związek Walki Młodych (ZWM) nie odnosił sukcesów w szkołach. Tak było w Bydgoszczy, gdzie uczący byli do organizacji nastawieni negatywnie⁴³. We wrześniu 1945 r. wojewódzkie władze ZWM podkreślały, że wrogi stosunek do związku wśród uczniów szkół średnich wynikał z postawy nauczycieli i rodziców⁴⁴.

Pedagodzy ujawniali swój stosunek do politycznej rzeczywistości również poza szkołą. Na zebraniu Polskiego Stronnictwa Ludowego (PSL) w powiecie włocławskim głos zabrał nauczyciel ze szkoły powszechnej. Mówił o „wydartych” przez Sowietów polskich Kresach Wschodnich, a wystąpienie zakończył stwierdzeniem: „[...] jak świat światem, Niemiec i Moskał nigdy nie będzie Polakowi bratem”⁴⁵. Wypada wspomnieć Jana Różyckiego z Wąbrzeźna, powiatowego inspektora szkolnego, dyrektora miejscowego liceum, działacza Stronnictwa Ludowego (SL), przewodniczącego Powiatowej Rady Narodowej. Różycki otwarcie krytykował działania sowieckiej komendantury wojskowej, a ówczesny starosta wąbrzeski zarzucał mu (i kilku innym członkom SL) głoszenie poglądów niezgodnych z linią partii czy haseł o zwróceniu Polsce Lwowa i Wilna. Za swoją postawę Różycki w lipcu 1945 r. został zabity przez Sowietów⁴⁶.

Nie potrafimy ocenić skali niechęci do władzy komunistycznej wśród osób zatrudnionych w szkolnictwie, podać szacunkowych statystyk, na pewno bowiem oprócz nastawionych wrogo byli też tacy pracownicy, którzy nie dzielili się swoimi poglądami. Na tej podstawie pod koniec 1945 r. bydgoscy pepeesowcy twierdzili, że nauczyciele nie byli jeszcze politycznie zdecydowani i należało ich przyciągnąć do partii⁴⁷.

Władze komunistyczne podjęły działania mające zapobiegać temu, by formowaniem postaw młodych ludzi zajmowali się – jak to ujmowano – „niedemokratyczni” nauczyciele. Rolę nauczycielstwa w dziele wychowywania podkreślały komunistyczne „pasy transmisyjne”, jak np. lokalna prasa. Wskazywano, że musi ono przyjąć odpowiedzialność za kształcenie w „duchu Polaka demokracji”⁴⁸. O znaczeniu działań w tym obszarze świadczy zebranie Związku Nauczycielstwa Polskiego (ZNP), które się

⁴² APB, PK PPS Ch, 4, Sprawozdanie członka Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Chojnicach, delegata do Rady Wojewódzkiej, sekretarza PKR PPS, Zygmunta Przygodzkiego, b.d., b.p.; *ibidem*, Sprawozdanie Powiatowego Komitetu Robotniczego PPS w Chojnicach za czas 6–31 VIII 1945 r., b.p.; *ibidem*, Sprawozdanie z działalności Powiatowego Komitetu Robotniczego PPS w Chojnicach za październik 1945 r., k. 43.

⁴³ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej (dalej AIPN), 1510/202, S. Golimowski, „Ruch młodzieżowy w Bydgoszczy w latach 1945–1948”, praca magisterska napisana pod kierunkiem doc. dr. J. Tobiasza, Bydgoszcz 1977, mps, s. 37, 57; R. Ławniczak, *Koniec wojny i początek nowej rzeczywistości...*, s. 170.

⁴⁴ AAN, Związek Walki Młodych. Zarząd Główny w Warszawie, 406/45, Sprawozdanie z działalności ZMW w województwie pomorskim, Bydgoszcz, 12 IX 1945 r., k. 36.

⁴⁵ AIPN By, 069/313, Raport z zebrania PSL, które odbyło się 23 XII 1945 r. w Lubieniu, Włocławek, 28 XII 1945 r., k. 66.

⁴⁶ R. Ławniczak, *Postawy i nastroje społeczne w powiecie wąbrzeskim...*, s. 29–31.

⁴⁷ APB, Grodzki Komitet Polskiej Partii Socjalistycznej w Bydgoszczy, 3, Protokół posiedzenia MK PPS w dniu 14 XII 1945 r., b.d., k. 32.

⁴⁸ E. Orkiszewski, *Nauczyciel wychowawca*, „Ziemia Pomorska”, 17 X 1945, s. 1.

odbyło w lutym 1945 r. w Bydgoszczy. Podkreślano wówczas konieczność współpracy osób odpowiadających za szkolnictwo z partią komunistyczną i dużą rolę nauczycieli w nowym układzie politycznym⁴⁹. W ten nurt po części włączały się władze szkolne i niektórzy nauczyciele. Franciszek Grott z Bydgoszczy podawał w swoim dzienniku, że od pierwszych dni pracy przykładał wagę do „ideowego” charakteru przekazywanych dzieciom informacji, w których główne miejsce zajmowało „wyzwolenie”⁵⁰. W placówkach oświatowych odbywały się akademie ku czci Józefa Stalina, oddawano cześć Armii Czerwonej, bardzo często w konferencjach i uroczystościach szkolnych brali udział sowieccy komendanci wojskowi, którzy wypowiadali się m.in. na temat przyjaźni polsko-sowieckiej⁵¹.

W Bydgoszczy na zebraniu Rady Pedagogicznej jednej ze szkół powszechnych kierownik oznajmił, że należy wpajać młodzieży „zasady demokratyczne, jakich wymaga obecny ustrój”, podkreślać zasługi Michała Roli-Żymierskiego i budować zaufanie do wojska sowieckiego⁵². W innej szkole powszechnej na podobnym spotkaniu stwierdzono, że „nauczyciel musi się pozytywnie ustosunkować do nowych postulatów wychowania narodowego”⁵³. Ustrój komunistyczny w swojej szkole propagował Edward Osuch, były oficer polityczno-wychowawczy 1. Armii Wojska Polskiego, następnie Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego, który został nauczycielem⁵⁴.

Dziś trudno stwierdzić, w jakim stopniu komunistyczne postulaty dotyczące pracy nauczycieli były przez nich realizowane w praktyce. Maria Daniel, uczennica z Grudziądza, wspominała, że w szkołach organizowano pogadanki o marksizmie-leninizmie⁵⁵. Jednak z uwagi na to, że zajęcia prowadzili przedwojenni pedagodzy, propagandy komunistycznej – według relacji byłych uczniów – na lekcjach nie było bądź charakteryzowała się ona mniejszą nachalnością niż w latach późniejszych. Nadal uczono np. o Legionach Polskich, na polskim czytano pisma Józefa Piłsudskiego, opowiadano o osiągnięciach

⁴⁹ *Związek Nauczycielstwa Polskiego na progu nowych zadań*, „Wiadomości Bydgoskie”, 23 II 1945, s. 4.

⁵⁰ F. Grott, *Moje Szwederowo. Dziennik 1939–1945*, „Kronika Bydgoska” 1988, t. 9: 1982–1985, s. 281.

⁵¹ APB, Zarząd Miejski w Łobżeniczy (dalej ZML), 13, Tygodniowy raport sytuacyjny ze stanu bezpieczeństwa za czas 15–21 III 1945 r., Łobżenica, 22 III 1945 r., k. 15; APB, Zarząd Miejski w Mroczy, 56, Sprawozdanie z przebiegu uroczystości związanych z kapitulacją Niemiec, b.d., k. 101; APB, Urząd Wojewódzki Pomorski w Bydgoszczy, 598, Sprawozdanie sytuacyjne starosty powiatowego w Chełmnie za czas 26 III – 1 IV 1945 r., Chełmno, 4 IV 1945 r., k. 2; APB, Starostwo Powiatowe w Chojnicach (dalej SP Cho), 119, Protokół powiatowej konferencji nauczycielskiej z 17 IV 1945 r. w Chojnicach, k. 11; AAN, MIIIP, 366, Wykaz wydarzeń odbytych na terenie Grudziądza w 1945 r., b.d., k. 62; *Otwarcie gimnazjum koedukacyjnego i liceum humanistycznego w Bydgoszczy*, „Ziemia Pomorska”, 6 III 1945, s. 4; *Konferencja nauczycielstwa obwodu bydgoskiego. Pracownicy oświaty w Polsce demokratycznej stają do pracy*, „Ziemia Pomorska”, 12 IV 1945, s. 4.

⁵² APB, SP nr 11, 31, Protokół konferencji Rady Pedagogicznej szkoły im. Jana Henryka Dąbrowskiego w Bydgoszczy, odbytej 16 II 1945 r., Bydgoszcz, 16 II 1945 r., k. 20v–21; zob. także *ibidem*, Protokół konferencji Rady Pedagogicznej Szkoły Powszechnej im. Jana Henryka Dąbrowskiego, odbytej 26 III 1945 r., k. 22v.

⁵³ APB, Szkoła Podstawowa nr 9 w Bydgoszczy (dalej SP nr 9 By), 9, Protokół posiedzenia Rady Pedagogicznej w dniu 12 XII 1945 r., Bydgoszcz, 15 I 1946 r., b.p.

⁵⁴ *Wspomnienie Edwarda Osucha [w:] Pionierzy szkolnictwa na Pomorzu...*, cz. 2, s. 331–332.

⁵⁵ M. Daniel, *Wspomnienia z czasu wojny 1939–1945. Bydgoszcz – Horodło – Grudziądz*, wstęp i oprac. A. Burdziej, Toruń 2017, s. 227.

kulturowych polskich Kresów Wschodnich⁵⁶. Podobnie sytuację w szkołach opisywano w notatce sporządzonej w połowie 1945 r. przez lokalne podziemie: „[...] w szkolnictwie nie ma specjalnych nacisków odnośnie [do] kierunku wychowawczego. Zaleca się jedynie pomijać momenty drażliwe”⁵⁷.

Nie uszło to uwadze władz komunistycznych. W sprawozdaniu Wydziału Kultury i Sztuki Urzędu Wojewódzkiego Pomorskiego w Bydgoszczy wskazywano, że w początkowym okresie w szkołach artystycznych pedagogzy w pracy „nie rozumie” bieżącej rzeczywistości i kierowali się „naleciałościami Polski sanacyjnej”⁵⁸. Kierownik Powiatowego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Inowrocławiu na temat sytuacji w szkołach pisał: „[Nie ma] żadnych zmian w uczeniu, wszystkie sposoby i metody nauki są przedwojenne”⁵⁹.

Na pewno znaczenie ma to, że niewielu pedagogów w tym czasie zgłaszało akces do PPR. Nauczyciel ze wsi w powiecie toruńskim do partii komunistycznej wstąpił w styczniu 1945 r. – jak sam zaznaczał – jako jeden z bardzo niewielu pracowników oświaty. Warto dodać, że był synem chłopą⁶⁰. W listopadzie 1945 r. w Inowrocławiu, według szacunkowych obliczeń, nauczyciele stanowili 2 proc. wszystkich członków partii⁶¹. Pepeerowcy z Pakości w powiecie inowrocławskim wspominali, że miejscowi nauczyciele niechętnie zasilali ich szeregi – pierwszy pedagog został członkiem partii w 1946 lub 1947 r.⁶² Pewien nauczyciel z powiatu bydgoskiego wstąpił do PPR w czerwcu 1946 r. i według informacji, które mu wówczas przekazano, był dopiero trzecim członkiem z terenu powiatu i miasta⁶³. W Bydgoszczy Wiktor Dobrzeńcki po wojnie założył koło partyjnych nauczycieli i lekarzy, których było „jak palców u obu rąk”⁶⁴. Można odnotować skromną relację na temat ogólnego krytycznego stosunku do PPR wśród kadry nauczycielskiej. Członek partii relacjonował, że w powiecie lipnowskim w 1945 r. w otwarciu jednej ze szkół uczestniczył sekretarz partii komunistycznej. Część nauczycieli zareagowała negatywnie na jego obecność w czasie uroczystości⁶⁵.

⁵⁶ Z. Raszewski, *Pamiętnik gapia. Bydgoszcz, jaką pamiętam z lat 1930–1945*, Bydgoszcz 1994, s. 109; W. Piotrowski, *Miasto mojej młodości [w:] Wąbrzeskie wspomnienia*, red. A. Czarnecki, Wąbrzeźno 2010, s. 59; J. Umiński, *Lekcje pod presją*, „Kalendarz Bydgoski” 2013, s. 273.

⁵⁷ AIPN, 0828/63, Sprawozdanie z Włocławka, b.d., k. 223–224.

⁵⁸ APB, Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Bydgoszczy, 21, Sprawozdanie z działalności Wydziału Kultury w okresie 1945 – 30 VI 1950 r., b.d., k. 1.

⁵⁹ AIPN By, 052/1, Raport nr 14 kierownika PUBP w Inowrocławiu, Inowrocław, 9 VII 1945 r., k. 58. Nauczyciel ze wsi Kłóbka (powiat włocławski) wspominał, że w nauczaniu wykorzystywano przedwojenny program, jednak z „całkowitym wyeliminowaniem treści antydemokratycznych” (*Wspomnienie Józefa Woźniaka [w:] Pionierzy szkolnictwa na Pomorzu...*, cz. 2, s. 413).

⁶⁰ WiMBP By, Rkp 1108 II, t. 34, Stanisław Załęski, „Z ziemi grudziądzkiej lata 1945–1950”, *Mokre* 1977 r., k. 11.

⁶¹ M. Włodarski, *Powstanie i rozwój organizacyjny Polskiej Partii Robotniczej w Inowrocławiu w latach 1945–1948*, „Ziemia Kujawska” 1968, t. 2, s. 219, 226.

⁶² APB, KW PZPR By, 3861, Relacja z rozmowy z państwem Anną i Józefem Prątnickimi, przeprowadzonej w Pakości 13 VIII 1971 r., k. 3. Nauczyciel z powiatu inowrocławskiego wspominał, że w kwietniu 1945 r. został członkiem partii jako pierwszy nauczyciel w powiecie (zob. *Wspomnienie Waclawa Sawickiego [w:] Pionierzy szkolnictwa na Pomorzu...*, cz. 2, s. 357).

⁶³ *Wspomnienie Marcelgo Kubińskiego [w:] Pionierzy szkolnictwa na Pomorzu...*, cz. 2, s. 293.

⁶⁴ WiMBP By, Rkp 1108 II, t. 5, Wspomnienia Wiktora Dobrzeńckiego, Bydgoszcz, 31 X 1977 r., k. 2.

⁶⁵ APB, KW PZPR, 2934, Relacja Jakuba Dorobka, b.d., k. 4.

Przedstawiciele omawianej grupy zawodowej wstępowali do SL⁶⁶, później PSL⁶⁷, PPS⁶⁸, Stronnictwa Demokratycznego (SD)⁶⁹. Warto dodać, że SD w Brodnicy i Grudziądzu zakładali tamtejsi nauczyciele⁷⁰, w Chełmnie nauczyciel i inspektor szkolny był prezesem Komitetu Powiatowego⁷¹, w Bydgoszczy inspektor szkolny pełnił funkcję wiceprezesa Zarządu Komitetu Miejskiego, a nauczyciel szkoły średniej był członkiem Komitetu Wojewódzkiego⁷².

W lutym 1945 r. reaktywowano działalność ZNP. Powstawały jego pierwsze ogniska w powiatach włocławskim, niezawskim, inowrocławskim, toruńskim, bydgoskim i tucholskim oraz w miastach: we Włocławku, Toruniu, Inowrocławiu i Bydgoszczy⁷³. Początkowo w Zarządzie Okręgu Pomorskiego ZNP przeważały wpływy PPS, w połowie 1945 r. silną pozycję zaczęło zdobywać SL, następnie PSL. Zdaniem autora pracy o związku na Pomorzu i Kujawach do połowy 1945 r. ZNP utrzymywał apolityczność, pracowano przede wszystkim nad odbudową szkolnictwa⁷⁴.

Na uwagę zasługują również warunki materialne ówczesnych nauczycieli – niezwykle trudne. W początkowym okresie zdarzało się, że pracowali bez wynagrodzenia, z pomocą przychodziła im – w miarę możliwości – społeczność lokalna. Mieszkańcy ofiarowali pedagogom za pracę odzież i wyżywienie, a także meble, pomagali w zdobywaniu mieszkań i troszczyli się o ich warunki bytowe⁷⁵. Bez wynagrodzenia pracowali np. nauczyciel z powiatu inowrocławskiego – utrzymywała go miejscowa ludność⁷⁶. Później nierzadko pensje były symboliczne, co powodowało, że nauczyciele żyli w nędzy⁷⁷. W październiku 1945 r. w województwie około 1600 rodzin nauczycielskich

⁶⁶ APB, PK PPS Ch, 4, Sprawozdanie z działalności Powiatowego Komitetu Robotniczego PPS w Chojnicach za październik 1945 r., k. 41; R. Ławniczak, *Postawy i nastroje społeczne w powiecie wąbrzeskim...*, s. 29.

⁶⁷ B. Koszel, *W okresie Polski Ludowej (1945–1989)* [w:] *Dzieje Wyrzyska*, red. A. Sierpowski, Poznań 1999, s. 242; Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Delegatura w Olsztynie, 106/199, Włodzimierz Dąbecki, „Wkład organów Milicji Obywatelskiej w walkę o utrwalanie władzy ludowej na terenie powiatu wyrzyskiego w latach 1945–1947”, praca dyplomowa napisana pod kierunkiem płk. mgr. B. Wierchowskiego, Szczelno 1980, k. 15.

⁶⁸ APB, Kuratorium Okręgu Szkolnego Pomorskiego w Toruniu (dalej KOSP To), 75, Opinia o pracownikach, b.d., k. 5–7; B. Koszel, *W okresie Polski Ludowej (1945–1989)*..., s. 241.

⁶⁹ AIPN By, 069/292, t. 10, Wykazy członków Stronnictwa Demokratycznego, k. 170–181; APB, SPB, 717, Sprawozdanie z działalności Miejskiej Rady Narodowej w Fordonie za listopad 1945 r., Fordon, 5 XII 1945 r., k. 29; R. Kozłowski, *Partie polityczne w województwie pomorskim 1945–1950*, Toruń 1991, s. 222.

⁷⁰ AIPN By, 069/292, t. 3, Charakterystyka i historia obiektu Stronnictwa Demokratycznego, Grudziądz, 14 VI 1947 r., k. 156; S. Bilski, *Słownik biograficzny regionu brodnickiego*, Brodnica–Toruń 1991, s. 46–47.

⁷¹ AIPN By, 069/292, t. 1, Charakterystyka Mariana Strzyżewskiego, Toruń, 7 I 1950 r., k. 182.

⁷² *Ibidem*, t. 2, Charakterystyka prezesa Wojewódzkiego Komitetu Stronnictwa Demokratycznego Łukasika Franciszka, Bydgoszcz, 12 X 1949 r., k. 84; APB, KOSP To, 82, Pismo Jana Piechockiego, Bydgoszcz, 5 VI 1945 r., k. 2.

⁷³ B. Głębowicz, *Zarys dziejów...*, s. 127.

⁷⁴ A. Cieśla, *Z przeszłości w przyszłość...*, s. 100, 107; zob. także: *Pionierzy szkolnictwa na Pomorzu...*, cz. 1, s. 182–183.

⁷⁵ Zob. np.: *Pionierzy szkolnictwa na Pomorzu...*, cz. 1, s. 157; WiMBP By, Rkp 1108 II, t. 3, Matylda Cierpicka, „Praca konkursowa”, Nakło, 25 VI 1977 r., k. 11; *Kronika szkolna publicznej szkoły powszechnej w Błędowie, gm. Błędowo, powiat Chełmno, Pomorze* [w:] W. Appel, J. Marcinkowski, *Kroniki...*, s. 129.

⁷⁶ APB, KW PZPR By, 3762, Relacja Stanisława Wabia, b.d., k. 2.

⁷⁷ Zob. np.: *Pionierzy szkolnictwa na Pomorzu...*, cz. 1, s. 160–161; *Bijemy na alarm! Musimy pomóc nauczycielstwu*, „Ziemia Pomorska”, 29 V 1945, s. 4; *Jeszcze o nauczycielach*, „Ziemia Pomorska”, 5 VI 1945, s. 4; E. Orkiśzewski, *Nauczyciel wychowawca...*, s. 1.

nie miało mieszkania, a blisko 3 tys. podstawowego umeblowania⁷⁸. W tym czasie prezydent Bydgoszczy oceniał położenie nauczycieli jako „tragiczne”⁷⁹. Apropozycja była tak zła, że Powiatowa Rada Narodowa w Bydgoszczy postanowiła opodatkować na trzy miesiące gminy wiejskie, a uzyskane w ten sposób środki planowano rozdysponować między najbardziej potrzebujących pedagogów⁸⁰. Taki stan powodował, że jesienią 1945 r. nauczyciele, rozgoryczeni, odchodzili z zawodu, brakowało również chętnych do podejmowania kształcenia w tym kierunku⁸¹. Inne konsekwencje bardzo trudnej sytuacji materialnej wśród nauczycielstwa to niechęć i wrogość wobec władz komunistycznych⁸².

Jednak u sporej liczby pedagogów poczucie misji było bardzo silne. W początkowym okresie ciężar przygotowywania budynków do przyjęcia uczniów i prac porządkowych brali na siebie dyrektorzy, nauczyciele oraz rodzice i młodzież. Czasami było to konieczne, gdyż władze nie interesowały się złym stanem technicznym szkół bądź nie mogły pomóc⁸³. Na prowincji nauczyciele pracujący w więcej niż jednej szkole codziennie pieszo pokonywali kilkukilometrowe odległości⁸⁴. Niezbędne pomoce naukowe i dydaktyczne wykonywali sami albo wspólnie z uczniami⁸⁵. Leon Kowalski wspominał koleżankę, która nocami w domu ręcznie przepisywała elementarz dla czterdziestoosobowej klasy. O zaangażowaniu nauczycieli w odbudowę szkolnictwa pisał: „To był prawdziwy gejzer ofiarności i zapału. Zjawisko, które w pełni rozumieją ci, którzy przeżyli rok 1945”⁸⁶. Żona nauczyciela z grudziądzkiego gimnazjum wspominała, że jesienią 1945 r., gdy brakowało pedagogów, choć nie była nauczycielką, podjęła się zadania prowadzenia lekcji: „[...] chciałam w tych trudnych czasach być pożyteczna i chciałam włączyć się do pracy w odrodzonej Ojczyźnie”⁸⁷. Mimo bardzo

⁷⁸ A. Cieśla, *Z przeszłości w przyszłość...*, s. 104.

⁷⁹ APB, Pomorska Wojewódzka Rada Narodowa, 521, Odpis protokołu 13. nadzwyczajnego posiedzenia Miejskiej Rady Narodowej w Bydgoszczy z 29 X 1945 r., b.d., k. 318.

⁸⁰ *Z Powiatowej Rady Narodowej. Osobista odpowiedzialność za terminowe odstawienie świadectw rzeczowych w pow. bydgoskim*, „Ziemia Pomorska”, 24 XI 1945, s. 3.

⁸¹ *Pionierzy szkolnictwa na Pomorzu...*, cz. 1, s. 161; A. Cieśla, *Z przeszłości w przyszłość...*, s. 104–105; *Sytuacja nauczycielstwa na Pomorzu*, „Robotnik Pomorski”, 19 IX 1945, s. 3.

⁸² AAN, KC PPR, 295/IX/91, t. 2, Sprawozdanie KW PPR Pomorza w Bydgoszczy, b.d., k. 153.

⁸³ Zob. np.: APB, KOSP To, 3, Sprawozdanie z lustracji Inspektoratu Szkolnego w Chojnicach, b.d., k. 3; APB, SP nr 9 By, Kronika Publicznej Szkoły Powszechnej nr 9 im. Władysława Jagiełły w Bydgoszczy, 1 IX 1946 r., b.p.; APB, ZMŁ, 10, Pismo do Zarządu Miejskiego w Łobżenicy, Łobżenica, 19 III 1945 r., k. 35v; WiMBP By, Rkp 1108 II, t. 13, Władysław Krotoszyński, „Udział nauczycieli w organizowaniu władzy ludowej, życia społeczno-gospodarczego, w odbudowie szkolnictwa i oświaty na terenie gminy Warlubie”, Warlubie 1977 r, k. 47; *ibidem*, t. 14, Marcelei Kubińskiej, „Nauczycielskie wspomnienia z lat 1945–1950”, Bydgoszcz, b.d., k. 3; *ibidem*, t. 32, Józef Woźniak, „Wspomnienia nauczyciela”, Zalesie, b.d., k. 4; *Rok szkolny zaczął się 12 lutego*, „Dziennik Wieczorny”, 27 I 1965, s. 5; E. Koźmiński, *Budownictwo szkolne w powiecie brodnickim 1945–1972* [w:] *Szkie brodnickie*, red. S. Bilski, Brodnica–Toruń 1988, s. 284; R. Ławniczak, *Nastroje, postawy oraz stosunek mieszkańców Grudziądza...*, s. 260; K. Pawlak, *Historia szkoły w Rozstrzębowie*, <http://dzwiekowearchiwum.kcynia.pl/articles/historia-szkoly-w-rozstrzebowie.html> (dostęp 24 XI 2020 r.).

⁸⁴ *Wspomnienie Cecylii Szczepaniak* [w:] *Pionierzy szkolnictwa na Pomorzu...*, cz. 2, s. 383.

⁸⁵ *Wspomnienie Weroniki Zabrockiej* [w:] *Pionierzy szkolnictwa na Pomorzu...*, cz. 2, s. 423; A. Cieśla, *Z przeszłości w przyszłość...*, s. 104–105; D. Kopińska-Kołowacik, *Okres PRL-u i III Rzeczpospolitej...*, s. 120.

⁸⁶ *Rok szkolny zaczął się 12 lutego...*, s. 4–5.

⁸⁷ *Wspomnienie Matyldy Cierpikiej* [w:] *Pionierzy szkolnictwa na Pomorzu...*, cz. 2, s. 237.

trudnych warunków nauczycielstwo w dużej części wykazywało pełne zrozumienie sytuacji⁸⁸.

Ci, którym zdrowie pozwoliło i wrócili do zawodu, relacjonowali po latach, że pracę podejmowali z radością, optymizmem i dużymi chęciami uczestnictwa w odbudowie kraju⁸⁹. W lutym 1945 r. w trakcie inauguracji roku szkolnego w Bydgoszczy panowały ogromny entuzjazm i radość, sala przy ul. Toruńskiej nie mieściła wszystkich chętnych⁹⁰. Według obliczeń w 1945 r. w Okręgu Szkolnym Pomorskim było 220 442 dzieci w wieku szkolnym, objętych obowiązkiem nauczania, natomiast do szkół zgłoszono 242 503 uczniów. Te nadprogramowe 22 061 osób to uczniowie starszych roczników, którzy chcieli ukończyć szkołę powszechną⁹¹. Straty poniesione w nauce w czasie okupacji niemieckiej nadrabiali również dorośli uczący się na specjalnych kursach⁹².

Aktywność pedagogów w tym czasie wykraczała poza obowiązki związane wyłącznie z prowadzeniem lekcji. Angażowali się oni w szeroko rozumiane sprawy oświaty, prowadzili bezinteresownie dodatkowe zajęcia, kolportowali prasę, promowali czytelnictwo, inicjowali działalność rozrywkową, artystyczną i kulturalną, zakładali zespoły dziecięce⁹³. W sprawozdaniu Referatu Kultury i Sztuki w Chojnicach zaznaczono, że nauczyciele byli w zasadzie jedynymi organizatorami życia społecznego⁹⁴, podobne w treści opinie w kolejnych latach odnaleźć można w dokumentach Inspektoratu Szkolnego w Świeciu⁹⁵. Jako odpowiedź na brak podręczników z inicjatywy nauczycieli powstała spółdzielnia księgarska „Nauka”, która dystrybuowała książki, broszury i pomoce szkolne⁹⁶. Zarząd Oddziału ZNP w Bydgoszczy powołał komitet, który od końca lutego 1945 r. wydawał piśmko dla młodzieży „Iskierki Bydgoskie”⁹⁷. Ponadto nauczyciele włączali się w życie społeczne i polityczne. Brali udział w powoływaniu lokalnych władz, sami także zostawali sołtysami, wójtami, burmistrzami, starostami, radnymi rad narodowych⁹⁸.

⁸⁸ APB, KOSP To, 3, Sprawozdanie z lustracji Inspektoratu Szkolnego w Chojnicach, b.d., k. 3.

⁸⁹ Zob. np.: B. Frankiewicz, *Wspomnienia z gimnazjum nakielskiego w latach 1936–1938 i 1945* [w:] *120 lat Gimnazjum i Liceum w Nakle nad Notecią*, red. A. Lasik, Nakło 1996, s. 26; F. Grott, *Moje Szwederowo...*, s. 277; *Kronika szkoły w Myśliwcu z lat 1945–1950 prowadzona przez Stefanię Zaleską*, oprac. P. Becker, 2016, s. 5, wersja elektroniczna <http://mysliwec.szkoła.pl/index.php/kronika/kroniki/585-kronika-szkoly-w-mysliwcu> (dostęp 15 IV 2019 r.); *Wspomnienie Weroniki Zabrockiej* [w:] *Pionierzy szkolnictwa na Pomorzu...*, cz. 2, s. 421; Archiwum Dokumentów Fonicznych Polskiego Radia Pomorza i Kujaw, Reportaż radiowy *Preludium S-Pol*, autor N. Krawczyk, data emisji 22 VII 1983 r., <https://archiwum.radiopik.pl/service.go?action=details&show.Record.id=83396> (dostęp 3 VII 2019 r.).

⁹⁰ *Wspomnienie Stanisława Lisewskiego* [w:] *Pionierzy szkolnictwa na Pomorzu...*, cz. 2, s. 306.

⁹¹ *Stan szkolnictwa w Pomorskim Okręgu Szkolnym*, „Ziemia Pomorska”, 17 X 1945, s. 3.

⁹² *Wspomnienie Józefa Ceynowy* [w:] *Pionierzy szkolnictwa na Pomorzu...*, cz. 2, s. 231.

⁹³ FAPAK, K: 798/1998 Pom, Teczka osobowa Zofii Sulc, *Postscriptum* 3, b.d., k. 39; *Pionierzy szkolnictwa na Pomorzu...*, cz. 1, s. 163.

⁹⁴ APB, SP Cho, 239, Sprawozdanie Referatu Kultury i Sztuki w Chojnicach za październik 1945 r., b.d., b.p.

⁹⁵ APB, Inspektorat Szkolny w Świeciu, 5.

⁹⁶ W. Dunarowski, *Zarys historyczny kształtowania się życia literackiego na ziemi bydgoskiej w latach 1945–1967*, „Rocznik Kulturalny Kujaw i Pomorza” 1966, t. 3, s. 17.

⁹⁷ Zob. F. Grott, „Iskierki Bydgoskie” *pierwszym piśmie dla dzieci w odrodzonej Polsce*, „Kalendarz Bydgoski” 1968, s. 111–113.

⁹⁸ B. Głębowicz, *Zarys dziejów...*, s. 122; *Pionierzy szkolnictwa na Pomorzu...*, cz. 1, s. 163–166.

Szeroka działalność pedagogów najpewniej w jakiejś części wynikała z poczucia obowiązku, ale także mogła nadawać sens ich życiu po traumie II wojny światowej. Marcei Kubiński, nauczyciel wiejski z powiatu bydgoskiego, opisywał, że praca zawodowa i społeczna zajmowały mu cały dzień, nierzadko do późnych godzin wieczornych, dawały jednak satysfakcję i zadowolenie⁹⁹. Józef Augustyn podjął pracę w szkole w Fordonie (powiat bydgoski) we wrześniu 1945 r. Rozpoczął ją – jak wielu w tym czasie – od zera, tj. od przygotowywania klasy do przyjęcia uczniów. Relacjonując tamten okres, nauczyciel stwierdzał: „Autentycznie czułem, że jestem na tym stanowisku potrzebny”¹⁰⁰.

Dzisiaj nie możemy obiektywnie i precyzyjnie opisać powojennych nastrojów nauczycieli, w badaniach musimy opierać się przede wszystkim na relacjach samych zainteresowanych. W tym miejscu należy zaznaczyć, że najczęściej były one spisywane po wielu latach od wydarzeń z 1945 r. W konsekwencji pewne wspomnienia mogły się zatrzeć, a pamięć o emocjach zmienić. Odmienny nastrój niż radość z podjętej pracy pedagogicznej i uczestnictwa w odbudowie oddają słowa Eugeniusza Przybyła, toruńskiego malarza, który na bieżąco prowadził zapiski w dzienniku. W marcu 1945 r. w Toruniu uczestniczył on w zebraniu miejscowego nauczycielstwa i tak opisał przebieg spotkania: „Zebranie nieliczne. Niewielu znajomych. Mówcy przypominali kolegów poległych, wzbudzając w nas smutek [...]. Czy będzie znów [...] tak jak dawniej? Czy będzie lepiej? Na twarzach obecnych widać zmęczenie i straszliwy smutek. Niewielu z nas zabiera głos. Nie ma żadnej dyskusji”¹⁰¹. Ta relacja uzmysławia, że oprócz pozytywnych emocji i chęci energicznego działania nauczycieli można było zauważyć również nastroje bardziej pesymistyczne. Wojna kładła się długim cieniem na codziennym życiu po zakończeniu okupacji – nie powinno się o tym zapominać.

Odbudowa szkolnictwa w województwie pomorskim przez nauczycieli w 1945 r. jest dobrym przykładem powojennego zaangażowania w podnoszenie kraju z ruiny. Uruchomione zostały placówki oświatowe, do zawodu – po tragicznych przeżyciach okupacyjnych – wracali pedagodzy z doświadczeniem, ale nauczania podejmowały się także osoby niewykwalifikowane. Część zatrudnionych kontynuowała pracę mimo bardzo złej sytuacji materialnej i aprowizacyjnej. Należy odnotować, że odbudowa systemu szkolnictwa nie szła w parze z zaangażowaniem w budowę ustroju komunistycznego, o czym świadczy bardzo małe zainteresowanie nauczycieli działalnością w strukturach PPR. Jednym z postulatów badawczych na przyszłość jest przeanalizowanie tego, jak kształtowało się to w kolejnych latach, czy opisane zaangażowanie pozostawało na takim samym poziomie, słabło, a może wzrastało, i jeśli się zmieniało – jakie były tego przyczyny.

⁹⁹ WiMBP By, Rkp 1108 II, t. 14, Marcei Kubiński, *Nauczycielskie...*, k. 9–10.

¹⁰⁰ APB, KW PZPR, 2565, „Moja droga do partii”, grudzień 1978 r., k. 5.

¹⁰¹ E. Przybył, *Toruń. Pierwszy rok w nowej Polsce. Luty 1945 – styczeń 1946 w dzienniku malarza i bibliofila*, oprac. R. Tondel, J. Tondel, Toruń 2021, s. 106.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Komitet Centralny Polskiej Partii Robotniczej w Warszawie;
Ministerstwo Informacji i Propagandy w Warszawie;
Związek Walki Młodych. Zarząd Główny w Warszawie.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Delegatura w Bydgoszczy

Powiatowy Urząd Bezpieczeństwa Publicznego w Inowrocławiu 1945–1955;
Wojewódzki Urząd Bezpieczeństwa Publicznego w Bydgoszczy 1945–1954;
Wojewódzki Urząd Spraw Wewnętrznych w Bydgoszczy 1983–1990;
Wojewódzki Urząd Spraw Wewnętrznych we Włocławku 1983–1990.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej Delegatura w Olsztynie

Wyższa Szkoła Oficerska im. gen. Franciszka Józwiaka „Witolda” w Szczytnie.

Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie

Akademia Spraw Wewnętrznych w Warszawie.

Archiwum Państwowe w Bydgoszczy

Gminna Rada Narodowa w Ślesinie;
Grodzki Komitet Polskiej Partii Socjalistycznej w Bydgoszczy;
Inspektorat Szkolny w Świeciu;
Komitet Miejski Polskiej Partii Robotniczej w Bydgoszczy;
Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Bydgoszczy;
Kuratorium Okręgu Szkolnego Pomorskiego w Toruniu;
Powiatowy Komitet Polskiej Partii Socjalistycznej w Chojnicach;
Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Bydgoszczy;
Starostwo Powiatowe Bydgoskie;
Starostwo Powiatowe w Chojnicach;
Szkoła Podstawowa nr 11 im. Jana Henryka Dąbrowskiego w Bydgoszczy;
Szkoła Podstawowa nr 9 w Bydgoszczy;
Urząd Wojewódzki Pomorski w Bydgoszczy;
Wojewódzki Komitet Stronnictwa Demokratycznego w Bydgoszczy;
Zarząd Miejski w Łobżenicy;
Zarząd Miejski w Mroczy.

Fundacja Archiwum Pomorskiej Armii Krajowej w Toruniu

Teczki osobowe Marii Bihun-Biegoń, Zofii Szulc, Brunona Zastempowskiego.

Wojewódzka i Miejska Biblioteka Publiczna w Bydgoszczy

Rkp 1086 II, t. 4; Rkp 1108 II, t. 3, 4, 5, 7, 10, 13, 14, 22, 32, 34; Rkp 1308 II, t. 1.

Prasa

- „Czas Rypina” 2009.
- „Dziennik Wieczorny” 1965.
- „Głos Grudziądza” 1945.
- „Robotnik Pomorski” 1945.
- „Wiadomości Bydgoskie” 1945.
- „Wiadomości Wąbrzeskie” 1990
- „Ziemia Pomorska” 1945

Radio

Archiwum Dokumentów Fonicznych Polskiego Radia Pomorza i Kujaw w Bydgoszczy

Reportaż radiowy *Preludium S-Pol*, autor N. Krawczyk, data emisji 22 VII 1983 r., <https://archiwum.radiopik.pl/service.go?action=details&show.Record.id=83396> (dostęp 3 VII 2019 r.).

Materiały internetowe

- Kronika szkoły w Mysliwcu z lat 1945–1950 prowadzona przez Stefanię Zaleską*, oprac. P. Becker, 2016, s. 5, wersja elektroniczna <http://mysliwiec.szkoła.pl/index.php/kronika/kroniki/585-kronika-szkoly-w-mysliwcu> (dostęp 15 IV 2019 r.).
- Pawlak K., *Historia szkoły w Rozstrzębowie*, <http://dzwiekowearchiwum.kcynia.pl/articles/historia-szkoly-w-rozstrzebowie.html> (dostęp 24 XI 2020 r.).

OPRACOWANIA

- Appel W., Marcinkowski J., *Kroniki szkolne z Błędowa. Edycja i opracowanie*, Toruń 2020.
- Bachowski W., *Rozwój szkolnictwa [w:] Województwo bydgoskie. Krajobraz, dzieje, kultura, gospodarka*, Poznań 1973.
- Bilski S., *Słownik biograficzny regionu brodnickiego*, Brodnica–Toruń 1991.
- Bydgoska oświata 1920–1995*, red. A. Bogucki, Bydgoszcz 1996.
- Ceran T., „Zbrodnia pomorska 1939. Początek ludobójstwa Niemiec w okupowanej Polsce”, mps.
- Ciechanowski K., *Walka z językiem polskim i zewnętrznymi przejawami życia polskiego na Pomorzu Gdańskim w latach 1939–1945 [w:] Przymus germanizacyjny na ziemiach polskich wcielonych do Rzeszy niemieckiej w latach 1939–1945*, red. W. Jastrzębski, Bydgoszcz 1993.
- Cieśla A., *Z przeszłości w przyszłość. Związek Nauczycielstwa Polskiego na Kujawach i Pomorzu 1905–1920–2005*, Bydgoszcz 2005.
- Daniel M., *Wspomnienia z czasu wojny 1939–1945. Bydgoszcz – Horodło – Grudziądz*, wstęp i oprac. A. Burdziej, Toruń 2017.
- Dunarowski W., *Zarys historyczny kształtowania się życia literackiego na ziemi bydgoskiej w latach 1945–1967*, „Rocznik Kulturalny Kujaw i Pomorza” 1966, t. 3.
- Frankiewicz B., *Wspomnienia z gimnazjum nakielskiego w latach 1936–1938 i 1945 [w:] 120 lat Gimnazjum i Liceum w Nakle nad Notecią*, red. A. Lasik, Nakło 1996.

- Głębowicz B., *Zarys dziejów i działalności Pomorskiego Okręgu Związku Nauczycielstwa Polskiego 1920–1966*, Warszawa 1969.
- Grochowina S., *Nauczanie dzieci polskich w jawnym niemieckim i tajnym polskim systemie szkolnym w Toruniu w latach 1939–1945*, Toruń 2007.
- Grochowina S., *Straty osobowe środowiska nauczycielskiego województwa pomorskiego w roku 1939 [w:] Wokół strat ludności pomorskiej w latach 1939–1945. Materiały z XVII sesji naukowej w Toruniu w dniu 21 listopada 2007 roku*, red. D. Kromp, K. Minczykowska, J. Sziling, Toruń 2008.
- Grott F., „Iskierki Bydgoskie” pierwszym pismem dla dzieci w odrodzonej Polsce, „Kalendarz Bydgoski” 1968.
- Grott F., *Moje Szwederowo. Dziennik 1939–1945*, „Kronika Bydgoska” 1988, t. 9: 1982–1985.
- Jabłońska L., Kornacka K., *Minął wiek. Rys historyczno-wspomnieniowy Szkoły Podstawowej nr 2 w Wąbrzeźnie*, Wąbrzeźno 2014.
- Jastrzębski W., *Okupacyjne losy ziem polskich wcielonych do III Rzeszy (1939–1945)*, Bydgoszcz 2017.
- Jędrzyński Z., *Dwadzieścia pięć lat rewolucji oświatowej*, „Rocznik Kulturalny Kujaw i Pomorza” 1969, t. 5.
- Kamosiński S., *Gmina Sadki. Dzieje i współczesność*, Sadki 2018.
- Kopińska-Kołowacik D., *Okres PRL-u i III Rzeczpospolitej [w:] Z dziejów I Liceum Ogólnokształcącego. IV wieku kształcenia w Bydgoszczy*, Bydgoszcz 2007.
- Koszel B., *W okresie Polski Ludowej (1945–1989) [w:] Dzieje Wyrzycka*, red. A. Sierpowski, Poznań 1999.
- Kowalski L., *Szkolnictwo i oświata [w:] Bydgoskie w dwudziestolecie 1945–1965. Zarys społeczno-kulturalny*, red. A. Walczak, Z. Wróbel, Gdynia 1967.
- Kowalski L., *Ze wspomnień bydgoskiego nauczyciela*, „Kalendarz Bydgoski” 1984.
- Kozłowski R., *Partie polityczne w województwie pomorskim 1945–1950*, Toruń 1991.
- Koźmiński E., *Budownictwo szkolne w powiecie brodnickim 1945–1972 [w:] Szkice brodnickie*, red. S. Bilski, Brodnica–Toruń 1988.
- Kubiak W., *Dzieje Lubrańca*, Toruń 2005.
- Lewińska A., *O szkole w kronikach szkół wiejskich Pomorza z lat 1920–1989*, Pelplin 2019.
- Ławniczak R., *Koniec wojny i początek nowej rzeczywistości. Nastroje, postawy oraz stosunek mieszkańców Chojnic i powiatu chojnickiego do reżimu komunistycznego w 1945 r.*, „Wojna i Pamięć. Czasopismo Muzeum II Wojny Światowej w Gdańsku” 2020, nr 2.
- Ławniczak R., *Nastroje, postawy oraz stosunek mieszkańców Grudziądza i powiatu grudziądzkiego do władzy komunistycznej w 1945 r.*, „Komunizm. System – Ludzie – Dokumentacja” 2020, t. 9.
- Ławniczak R., *Postawy i nastroje społeczne w powiecie wąbrzeskim w 1945 r. na tle kształtującego się reżimu komunistycznego i działalności Armii Czerwonej [w:] Wąbrzeźno i powiat wąbrzeski w latach 1945–1956. Szkice z dziejów politycznych*, red. R. Ławniczak, współprac. R. Dąbkowska, Wąbrzeźno 2021.
- Łuczak C., *Pod niemieckim jarzmem (Kraj Warty 1939–1945)*, Poznań 1996.
- Maciejewska-Marcinkowska H., *Arent Stanisław [w:] Słownik biograficzny konspiracji pomorskiej 1939–1945*, cz. 3, red. A. Zakrzewska, E. Zawacka, Toruń 1997.
- Małachowski E., *Szkoły w budynku [w:] Sto lat budynku. Od szkoły realnej do uniwersytetu*, red. E. Małachowski, Bydgoszcz 2007.

- Marii Strużyńskiej przeżycia z lat wojny i okupacji (1939–1945), oprac. M. Krajewski, Rypin 2007.
- Moraczewska B., *Szkolnictwo polskie w latach 1945–1975 z uwzględnieniem miasta Włocławka*, Włocławek 2010.
- Pionierzy szkolnictwa na Pomorzu i Kujawach w latach 1945–1950, cz. 1–2, oprac. M. Skowroński, Bydgoszcz 1988.
- Piotrowski W., *Miasto mojej młodości* [w:] *Wąbrzeskie wspomnienia*, red. A. Czarnecki, Wąbrzeźno 2010.
- Przybył E., *Toruń. Pierwszy rok w nowej Polsce. Luty 1945 – styczeń 1946 w dzienniku malarza i bibliofila*, oprac. R. Tondel, J. Tondel, Toruń 2021.
- Raszewski Z., *Pamiętnik gapia. Bydgoszcz, jaką pamiętam z lat 1930–1945*, Bydgoszcz 1994.
- Skowroński M., *Odbudowa i rozbudowa szkolnictwa w województwie pomorskim (bydgoskim) w latach 1945–1950*, Warszawa–Poznań 1978.
- Sudziński R., *Kształtowanie się granic i podziału administracyjnego województwa pomorskiego (bydgoskiego) w latach 1945–1950*, „Zapiski Historyczne” 1973, t. 38, nr 2.
- Tężycki M., *Zarys szkolnictwa w Grudziądzu w latach 1920–1970*, Toruń 2006.
- Umiński J., *Lekcje pod presją*, „Kalendarz Bydgoski” 2013.
- Walczyński A., *Wkroczenie wojsk radzieckich* [w:] *Gmina Zławieś Wielka. Regionalizacja – poznajemy swoją historię*, Zławieś Wielka 2013.
- Włodarski M., *Powstanie i rozwój organizacyjny Polskiej Partii Robotniczej w Inowrocławiu w latach 1945–1948*, „Ziemia Kujawska” 1968, t. 2.
- Wspomnienia i Galeria Serdeczna. Wymyślin w pamięci nauczycieli i wychowanków z pełnym ich wykazem (1867–1969)*, oprac. M. Krajewski, Rypin 2009.
- Wspomnienia o rypińskiej „Jedynce”*, red. T. Krzyżanowska, Rypin 1998.
- Wybrane zagadnienia z dziejów oświaty i wychowania na ziemi chojnickiej*, red. W. Jastrzębski, F. Sikora, P. Ziółkowski, Bydgoszcz 2019.
- Wylegała A., *Krajobraz po wojnie: anatomia rozpadu świata społecznego na przykładzie Polski w okresie II wojny światowej*, „Studia Socjologiczne” 2016, nr 3.
- Zaremba M., *Trauma Wielkiej Wojny. Psychospołeczne konsekwencje drugiej wojny światowej*, „Kultura i Społeczeństwo” 2008, t. 52, z. 2.
- Ziółkowski B., *Tajne nauczanie i konspiracyjna działalność kulturalna na Kujawach wschodnich i w ziemi dobrzyńskiej (powiat lipnowski) w latach 1939–1945*, Włocławek 2006.

Bilans otwarcia.

Nauczyciele w województwie pomorskim w 1945 roku

Artykuł dotyczy województwa pomorskiego z 1945 r., tj. dzisiejszego województwa kujawsko-pomorskiego (współczesne województwo pomorskie nosiło wówczas nazwę województwa gdańskiego). W czasie II wojny światowej nauczyciele z Pomorza i Kujaw byli jedną z tych grup społecznych, które w sposób szczególnie zostały poddane terrorowi niemieckiemu. Okupacja przyniosła olbrzymie zniszczenia w szkolnictwie województwa pomorskiego: część pedagogów zginęła, inni stracili zdrowie, szkoły wraz z wyposażeniem

zostały zdewastowane. Dotychczas w literaturze oświatę opisywano głównie przez pryzmat tworzenia administracji i zagadnień formalno-prawnych. Na uboczu pozostawały zagadnienia postawy nauczycieli, ich stosunku do instalowanego reżimu, roli i udziału w odbudowie szkolnictwa. W artykule przedstawiono wyniki badań przeprowadzonych w archiwach oświatowych, administracyjnych, aparatu bezpieczeństwa, opartych również na wspomnieniach i informacjach w prasie. W 1945 r. pedagodzy, w dużej części przedwojenni, natychmiast przystąpili do tworzenia szkolnictwa, niekiedy od razu po powrocie z obozów i robót przymusowych. Porządkowali budynki, przygotowywali niezbędne do nauki materiały i pomoce dydaktyczne, oprócz wywiązywania się z obowiązków zawodowych brali udział w szeroko pojętym życiu społecznym. Czynili to z poświęceniem mimo bardzo złych warunków bytowych. Władze komunistyczne starały się wywierać na nich presję ideologiczną, jednak część nauczycieli była negatywnie ustosunkowana do ustroju i dawała temu wyraz w czasie zajęć. Pedagodzy wstępowali do istniejących partii, niewielu jednak zostało członkami PPR.

SŁOWA KLUCZOWE

nauczyciele, szkolnictwo, 1945, województwo pomorskie, II wojna światowa, postawy

Opening Balance. Teachers in the Pomeranian Province in 1945

The article concerns to the contemporary Kuyavian-Pomeranian Province (the today's Pomeranian one in 1945 was called the Gdańsk Province). During World War II, teachers from that part of Poland were one of the social groups that were particularly subjected to German terror. The occupation brought enormous destruction to the education system in the Pomeranian Province: some teachers died, others lost their health, schools and their equipment were destroyed. So far, education has been described in the literature mainly through the prism of building an administration along with formal and legal issues. The issues of teachers' attitudes, their opinion on the installed regime, and their role and participation in the reconstruction of education remained on the sidelines. The article presents the results of research conducted in the educational, administrative and security archives, also being based on memories and information in the press. In 1945, educators, many of whom were teachers before the war, immediately started creating education, sometimes immediately after returning from camps and forced labour. They cleaned the buildings, prepared the necessary learning materials and teaching aids, and, in addition to fulfilling their professional duties, they took part in broadly understood social life. They did this with dedication despite very poor living conditions. Although the communist authorities tried to put ideological pressure on them, some teachers had a negative attitude towards the system and expressed it during classes. Educators joined existing parties, but few became members of the communist one.

KEYWORDS

teachers, education, 1945, Pomeranian Province, World War II, attitudes

REMIGIUSZ ŁAWNICZAK – historyk-archiwista, pracownik Delegatury Instytutu Pamięci Narodowej w Bydgoszczy, doktorant w Szkole Doktorskiej UKW w Bydgoszczy w dyscyplinie historia. Zainteresowania badawcze: działalność Armii Czerwonej oraz postawy i nastroje społeczne w powojennym województwie pomorskim.

REMIGIUSZ ŁAWNICZAK – historian-archivist, employee of the Sub-Branch of the Institute of National Remembrance in Bydgoszcz, postgraduate student at the UKW Doctoral School in Bydgoszcz in the discipline of history. Research interests: activities of the Red Army and social attitudes and moods in the post-war Pomeranian Province.